

**Міністерство освіти і науки України
Маріупольський державний університет
Кафедра педагогіки та освіти**

**ОСВІТНІЙ МЕНЕДЖМЕНТ:
ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА**

Випуск 8

Маріуполь – 2020

ББК 74.04к2
УДК 371.014.5(477)(06)

Освітній менеджмент: теорія і практика : зб. наук. праць / за заг. ред. Л.В. Задорожної-Княгницької. Маріуполь: МДУ, 2020. 148 с.

Члени редколегії:

Задорожна-Княгницька Л.В., докторка педагогічних наук, професорка, завідувачка кафедри педагогіки та освіти Маріупольський державний університет

Восвутко Н.Ю., кандидатка педагогічних наук, доцентка кафедри педагогіки та освіти Маріупольський державний університет

Мойсеєнко Р. М., кандидатка педагогічних наук, доцентка кафедри педагогіки та освіти Маріупольський державний університет

Нетребя М. М., кандидатка філологічних наук, доцентка кафедри педагогіки та освіти Маріупольський державний університет

Тимофєєва І.Б. кандидатка педагогічних наук, доцентка кафедри педагогіки та освіти Маріупольський державний університет

Рецензенти:

Голюк О.А. – кандидатка педагогічних наук, доцентка, Вінницький державний педагогічний університет імені М. Коцюбинського.

Зайцева О.М. – кандидатка педагогічних наук, доцентка, Глухівський національний університет імені Олександра Довженка.

Рекомендовано до друку вченою радою факультету іноземних мов
Маріупольського державного університету
(протокол № 3 від 22 жовтня 2020 року)

Література

1. Бачинська Є.М. Вектори змін методичної роботи в закладах загальної середньої освіти в контексті реформування освіти в Україні. *Народна освіта*. №2 (41). 2020. https://www.narodnaosvita.kiev.ua/?page_id=5086 URL: (Дата звернення: 29.07.2020)
2. Гончарова С. Ж. Методическая деятельность: сущность, проблемы, организация. Новокузнецк : ИПК, 1999. 72 с.
3. Зайцева О., Козлова В. Організаційно-педагогічні умови ефективності управління науково-методичною роботою в закладах загальної середньої освіти. *Вісник Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка Педагогічні науки. Pedagogical Sciences*. URL: <https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/595870.pdf> (Дата звернення: 21.01.2020)
4. Майданюк Л. П. Методична робота в закладі загальної середньої освіти: від форм організації до пріоритетів. *Матеріали наукової конференції професорсько-викладацького складу, наукових працівників і здобувачів наукового ступеня за підсумками науково-дослідної роботи за період 2017-2018 рр. (16-17 травня 2019)*. URL: <http://jpvs.donnu.edu.ua/article/view/7225> (Дата звернення: 21.01.2020)
5. Мартиненко С.М., Хоружа Л.Л. Лекції із загальної педагогіки: Навч. посібн. 5-е видання. Київ: КМПУ імені Б.Д. Грінченка, 2008. 176 с.
6. Методична робота в школі: теоретичні засади; система роботи; досвід / Укл. Григораш В. В. Харків : Основа, 2009. 304 с.
7. Про освіту: Закон України (редакція від 24.06.2020). *Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> (Дата звернення: 29.07.2020)
8. Про повну загальну середню освіту: Закон України (редакція від 01.08.2020) № 463- IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463-20#Text> (Дата звернення: 11.08.2020)
9. Про центри професійного розвитку педагогічних працівників: Лист МОН України № 1/9-466 від 21.08.2020. URL: <https://mon.gov.ua/ua/npa/pro-centri-profesijnogo-rozvitku-pedagogichnih-pracivnikov> (Дата звернення: 11.09.2020)
10. Смагін І. Нормативний та педагогічний зміст поняття «науково-методична робота» в системі загальної середньої освіти. *Вісник Житомирського державного університету. Вип. 66. Пед. науки*. С. 52-55. URL: <http://eprints.zu.edu.ua/9278/1/11s.pdf> (Дата звернення: 21.01.2020).

УДК 37.014.15

Задорожна-Кнгницька Л.В.,
Батіна Я.С.

НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ВИРІШЕННЯ ПРОБЛЕМИ ПРОТИДІЇ НАСИЛЬСТВУ У ЗАКЛАДІ ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ

Постановка проблеми. Заклад загальної середньої освіти є одним з найважливіших інститутів соціалізації особистості, формування її моральних та

психологічних властивостей. Створення комфортних та сприятливих умов для успішної реалізації освітнього процесу, розвитку, виховання, соціалізації дитини – головне завдання закладу освіти. Настрій, здоров'я, бажання вчитися і просто ходити до школи мають безпосередню залежність від атмосфери, в якій перебувають діти у стінах освітнього закладу. Безпечна, доброзичлива атмосфера, що ґрунтується на взаємній довірі й повазі усіх учасників освітнього процесу, є необхідною основою для створення ефективного механізму запобігання та протидії насильству в закладі освіти. Мінімізація випадків насильства, недопущення їх трансформації у системне явище зумовлюють необхідність розробки та забезпечення функціонування такого механізму в кожному закладі освіти задля забезпечення комфортного співіснування усіх учасників освітнього процесу в єдиному колективі.

Зазначена проблема набуває ще більшої значущості та ваги у контексті початкової освіти. У початковій школі (а надто, коли йдеться про школу повного дня) діти перебувають під наглядом дорослих більше часу ніж будь-де за межами власної сім'ї. Саме у перші роки навчання молодші школярі можуть набути перший досвід напруженості й негараздів у взаєминах з однолітками. Враховуючи цей факт, місія початкової школи не може оминати аспект забезпечення захисту дітей від насильства. Засновники школи, педагогічний колектив зобов'язані створити безпечні умови, що сприятимуть гармонійному розвитку дітей, збереженню їхньої гідності, захисту права на індивідуальність і неповторність кожної особистості. Адже насильство у будь-якій його формі (фізичне, психологічне, економічне або сексуальне) є зазіханням на базові права людини – право на життя, на фізичну і психологічну недоторканість.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема насильства, зокрема цькування одних учнів іншими, в закладах освіти досліджувалася вітчизняними (Є. Грибанов, Р. Іванченко, Л. Нечипорук, О. Ожйова, В. Пономарьов, В. Соловійов, О.Шуміло та інші), так і зарубіжними вченими (І. Бердишев, І. Кон, Х. Лейманн, Д. Лейн, К. Лоренц, Д. Ольвеус).

Вагомий внесок у вивчення феномену агресії осіб різного віку зпробили Г. Андреева, М. Дерешкявічус, І. Маковська, О. Реан, Л. Семенюк, А. Стаценко, О. Хреннікова, С. Шебанова та ін. Прояви насильства в освітньому середовищі стали предметом наукових досліджень таких відомих учених, як М. Алексєєнко, К. Дамбах, Д. Дікової-Фаворської, Є. Дубровської, Е. Кіричевської, Я. Колодзейчик, К. Коруби, О. Маланцевої, Д. Ольвеуса, Е. Чемеровської-Коруби, М. Ясеновської та ін.

Проте більшість вітчизняних наукових робіт означеної проблематики мають фрагментарний характер, теоретико-методологічні основи насильства в закладах освіти, його глибинні причини і наслідки висвітлені не повною мірою, недостатньо дослідженими є підходи, методи та засоби профілактики шкільного насильства в учнів молодшого шкільного віку.

Мета статті полягає у визначенні базових понять і висвітлені нормативно-правових засад вирішення проблеми насильства в закладах освіти для подальшого створення механізму протидії будь-яким його проявам у закладі початкової освіти.

Виклад основного матеріалу дослідження. Термін «наси́льство», відповідно до довідкової літератури тлумачиться як:

- 1) примушення, утиск, тиск, натиск, застосування фізичної сили;
- 2) примусова дія на кого-небудь;
- 3) утиск, беззаконня» [15, с. 311].

Під насильством зазвичай розуміють: побиття; знущання; брудні лайки, образи; приниження; маніпулювання; присилування; моральний та психологічний тиск; примус; звинувачення, формування почуття провини; безпідставне покарання; насильне обмеження, в тому числі й інформаційне; ігнорування; ізоляція; економічний контроль; насилля на національному ґрунті; насилля на релігійному ґрунті; сексуальні домагання; зґвалтування; державний тиск; домашнє насильство.

Відомий фахівець із запобігання домашньому насильству Л. Аларкон, дає наступне визначення насильству: «наси́льство – це дії, що здійснюються одним (або декількома) особами, які характеризуються такими ознаками:

- 1) здійснюються умисне і направлені на досягнення певної мети;
- 2) завдають шкоди (фізичної, моральної, матеріальної тощо) іншій особі;
- 3) порушують права і свободи людини;
- 4) той, хто здійснює насильство, має значні переваги (фізичні, психологічні, адміністративні тощо), що робить неможливим ефективний самозахист жертви насильства» [5, с. 32].

Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ) визначає насильство як навмисне застосування фізичної сили або влади, здійснене або у формі погрози, спрямоване на себе чи іншу особу чи групу осіб, яке спричиняє або з великою ймовірністю може спричинити тілесні ушкодження, психологічну травму, смерть, відхилення у розвитку або депривацію [19]. Насильницькими також вважають дії, в яких застосовують не фізичну силу, а владу над людиною, тобто погрози, примус, шантаж і залякування.

Насильство в закладі освіти – це сплановані або спонтанні агресивні дії, що відбуваються на його території або в його приміщеннях під час занять, перерв, на шляху до нього і назад, а також на заходах, які проводить заклад в іншому місці. Суб'єктами і об'єктами насильства у закладі освіти можуть бути педагоги, інші працівники, учні та їхні батьки. Представник будь-якої з названих груп може бути ініціатором насильницьких дій, постраждалою стороною або свідком.

Для правильного виявлення та реагування на випадки насильства у закладі освіти важливо дати визначення поняття «дискримінація» як одного з найбільш розповсюджених порушень прав людини.

Закон України від 06.09.2012 № 5207-УІ «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» визначає дискримінацію як ситуацію, за якої особа та/або група осіб за їх ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, віку, інвалідності, етнічного та соціального походження, громадянства, сімейного та майнового стану, місця проживання, мовними або іншими ознаками, які були, є та можуть бути дійсними або припущеними, зазнає обмеження у визнанні, реалізації або

користуванні правами і свободами в будь-якій формі, встановленій цим Законом, крім випадків, коли таке обмеження має правомірну, об'єктивно обґрунтовану мету, способи досягнення якої є належними та необхідними [10].

Визначення поняття «жорстоке поводження з дитиною» надається в ст. 1 Закону України «Про охорону дитинства» [13] та ст. 3 Порядку взаємодії органів державної влади, органів місцевого самоврядування, закладів та установ під час забезпечення соціального захисту дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах, зокрема таких, що можуть загрожувати їхньому життю та здоров'ю (Постанова КМУ від 3 жовтня 2018 р. № 800): «Жорстоке поводження з дитиною – це будь-які форми фізичного, психологічного, сексуального або економічного насильства над дитиною, зокрема домашнього насильства, а також будь-які незаконні угоди стосовно дитини, зокрема вербування, переміщення, переховування, передача або одержання дитини, вчинені з метою експлуатації, з використанням обману, шантажу чи уразливого стану дитини» [3].

Можна розрізнити інституціональні види жорстокого поводження з дітьми:

- у сім'ї (батьки, опікуни дітей);
- у школі, дитячій установі (ставлення дорослих – педагогів(-инь), інших робітників закладів – до дітей);
- у мікросередовищі дитини (сусіди, оточення в дитячому колективі, у виховних установах тощо).

Виходячи з цього, жорстоке поводження з дітьми може бути як одномоментним, так і пролонгованим у часі, як свідомим, так і неусвідомленим з боку дорослих, батьків, педагогів, мати своїми наслідками загибель дитини, її емоційне або психічне травмування. Жорстоке поводження може набувати форм насильства, але це поняття, ширше за насильство, оскільки воно не завжди умисне, свідоме, може не зачіпати права і свободи дітей, але може не задовольняти при цьому їхні потреби й інтереси, бути вираженим у грубій формі. Насильство завжди здійснюється з наміром отримати певний ефект, а жорстоке поводження може мати в основі цілком позитивні наміри. Мають місце випадки, коли людина, що здійснює жорстоке поводження, не усвідомлює негативних наслідків такого поводження. Як правило, жорстоке поводження з дитиною – це комплекс дій дорослих чи дитячого колективу, воно не зводиться до одного якогось прояву чи ознаки.

Термін «булінг» походить від англійського «bully», що дослівно означає «хуліган, забіяка, той, хто завдає шкоду», а слово «bullying» перекладають на українську як «знущання», «залякування», «цькування».

На сьогодні в науковій літературі є декілька визначень булінгу як термінологічної одиниці в галузі педагогіки, психології, правознавства. Одним із перших визначення цьому явищу надав норвезький вчений Д. Ольвеус, який розумів булінг як «ситуацію, у якій учень неодноразово піддається негативним діям із боку одного чи декількох інших учнів» [17, с.17].

Більш детальне визначення булінгу дав П. Рендел, який розумів це явище як «соціальну взаємодію, через яку одна чи декілька людей зазнають нападів іншої людини (іноді декількох) майже щодня протягом декількох місяців, що

призводить до виникнення в жертви стану безпорадності з ризиком бути виключеною з групи [18, с. 78]».

Змістовне, хоч і стисле визначення запропонувала Національна асоціація шкільних працівників США (NASP), зазначивши, що «булінг – це застосування сили або примусу з метою негативного впливу на інших за рахунок дисбалансу соціальної, фізичної та/або емоційної сили, що характеризується умисністю та повторюваністю дій [16]».

Наведені визначення не вичерпують всього різноманіття дефініцій, які на сьогодні пропонують як науковці – представники різних наук, так і юристи. Проте навіть цих тлумачень достатньо, щоб побачити їх спільність у баченні булінгу як негативного соціального явища, як діяння, для якого характерними є: заподіяння умисної шкоди особі або групі осіб; повторюваність упродовж певного (тривалого) періоду; дисбаланс сил булера (булі) та жертви булінгу [1, с. 45].

Ситуація булінгу має колективний характер. В школі діти утворюють певну ієрархічну соціальну структуру, яка, як правило, має три основні елементи, а саме:

- кривдник (агресор, булер);
- потерпілий або жертва булінгу;
- спостерігачі.

Кривдник (агресор, булер) – це той, хто безпосередньо вчиняє булінг (цькування). Кривдниками найчастіше стають ті, хто росте без заборон та авторитету дорослих. Дуже часто їм не вистачає уваги з боку дорослих і поваги до їх особистості, через що їм весь час доводиться самостверджуватися за рахунок інших. У більшості таких дітей яскраво виражені нарцисичні та лідерські риси характеру. Авторитет кривдника піднімається не за рахунок особистих досягнень, а шляхом приниження інших, демонстрації своєї сили та переваги над слабшими [2, с. 12].

Об'єктом булінгу може стати будь-хто. Найчастіше в розряд потерпілого (жертви) цькування потрапляють діти, які чимось відрізняються від своїх ровесників: фізичними даними, особливостями розвитку (гіперактивні, з синдромом дефіциту уваги, заїканням тощо), успіхами в навчанні, матеріальним становищем, навіть просто запальним чи спокійним характером, заниженою самооцінкою, вираженим почуттям провини та невдоволенням собою тощо. У зоні ризику стати жертвою булінгу стає дитина, у якої немає довірливих відносин з батьками, дитина надана здебільшого сама собі і вулиці [2, с. 13].

На боці потерпілого (жертви) є спостерігачі, які поділяються на три категорії:

– активні спостерігачі-захисники, які не сприймають цькування, допомагають або намагаються допомогти учневі, якого цькують. Як правило, вони діляться тим, що відбувається в класі з батьками, переживаючи майже ті самі почуття, що і жертва булінгу;

– пасивні спостерігачі, які не сприймають цькування і вважають, що повинні допомогти жертві, але не наважуються на активні дії;

– байдужі спостерігачі, які не залучаються до процесу цькування та не займають чітко визначеної позиції.

Слід зазначити, що булінг може відбуватись і без спостерігачів [2, с. 13].

Визначаючи співвідношення між жорстоким поводженням з дитиною, з одного боку, та булінгом, з іншого, слід зауважити, що булінг може підпадати під поняття «жорстоке поводження з дитиною». При цьому, необхідно розуміти, що не кожен конфлікт, включно з конфліктами у закладі освіти, є булінгом. Булінг – це діяння, яке має на меті завдання шкоди психічному чи фізичному здоров'ю, або завдало такої шкоди. Якщо відбувається сварка між дітьми, унаслідок якої один з її учасників впав і вдарився – це не є булінгом. Але у випадку, коли наявні насмішки, принижування, нецензурні висловлювання і штовхання, які носять принизливий характер і мають на меті завдання шкоди, підпорядкування інтересам кривдника – такі дії вже вважаються булінгом і потребують відповідного реагування [5, с. 35].

Держава здійснює захист дитини від усіх форм фізичного, сексуального, економічного та психологічного насильства, образ, недбалою й жорстокого поводження з нею, залучення до неприпустимих форм дитячої праці, в тому числі з боку батьків або осіб, які їх замінюють, а також вживає необхідних заходів для забезпечення базових прав і свобод дитини [11].

Основним міжнародним правовим документом спрямованим на подолання насильства над дітьми та призваним захищати їхні права є Конвенція ООН про права дитини, ратифікована Постановою Верховної Ради України 27 лютого 1991 року. Статтею 19 даної Конвенції передбачено, вживання всіх необхідних законодавчих, адміністративних, соціальних і просвітніх заходів з метою захисту дитини від усіх форм фізичного та психологічного насильства, образи чи зловживань, відсутності піклування чи недбалою і брутального поводження та експлуатації, включаючи сексуальні зловживання, з боку батьків, законних опікунів чи будь-якої іншої особи, яка турбується про дитину [6, с. 315].

Іншим важливим документом, який спрямований на подальший розвиток умов для захисту прав та інтересів дитини є Закон України «Про ратифікацію Європейської конвенції про здійснення прав дітей» (від 3 серпня 2006 р). Ратифікація Конвенції є свідченням про готовність України дотримуватись міжнародно-правових стандартів у сфері захисту прав дітей, зокрема дітей, що постраждали від насилля.

Національне законодавство України також містить положення, які покликані захищати дитину від усіх форм насильства, в тому числі насильства в сім'ї та в закладі освіти, та регламентують діяльність державних органів щодо їх попередження і припинення.

Це, насамперед, Конституція України, норми якої визначають та гарантують охорону і захист прав дітей у нашій державі. У статті 52 Конституції вказано, що діти рівні у своїх правах незалежно від походження, а також від того, народжені вони у шлюбі чи поза ним. Будь-яке насильство над дитиною та її експлуатація переслідуються за законом [7, с. 17].

Питання запобігання та виявлення випадків жорстокого поводження з дітьми регулюються Законом України «Про охорону дитинства», яким визначено охорону дитинства в Україні як стратегічний загальнонаціональний пріоритет та встановлено основні засади державної політики у цій сфері з метою забезпечення реалізації прав дитини на життя, охорону здоров'я, освіту, соціальний захист та всебічний розвиток. Крім того, держава здійснює захист дитини від: усіх форм фізичного і психічного насильства, образи, недбалого, жорстокого поводження з нею, експлуатації, включаючи сексуальні зловживання, у тому числі з боку батьків або осіб, які їх замінюють; втягнення у злочинну діяльність, залучення до вживання алкоголю, наркотичних засобів і психотропних речовин; залучення до екстремістських релігійних психокультових угруповань та течій, використання її для створення та розповсюдження порнографічних матеріалів, примушування до проституції, жебрацтва, бродяжництва, втягнення до азартних ігор тощо [13].

Закон України «Про освіту», зокрема стаття 53, визначає право здобувачів освіти на захист від приниження честі і гідності, будь-яких форм насильства та експлуатації, дискримінації за будь-якою ознакою, пропаганди та агітації, що завдають шкоди здоров'ю здобувача освіти, під час освітнього процесу [12].

Методичні рекомендації щодо формування у дітей та молоді нетерпимого ставлення до насильницьких моделей поведінки, небайдужого ставлення до постраждалих осіб, усвідомлення насильства як порушення прав людини, адресовані усім фахівцям, які працюють з дітьми та молоддю, викладені у Листі Міністерства освіти і науки України від 18.05.2018р. №1/11-5480 [8].

Наказом Міністерства освіти і науки України від 02.10.2018 року № 1047 «Про затвердження методичних рекомендацій щодо виявлення, реагування на випадки домашнього насильства і взаємодії педагогічних працівників із іншими органами та службами» визначено повний перелік ознак психологічного, фізичного, економічного насильства, а також низку ситуацій, що вказують на ймовірність виникнення ризиків для життя, здоров'я та розвитку дитини з боку її батьків або інших законних представників, на які доцільно звертати увагу педагогічним працівникам закладів освіти.

Одним з найважливіших законодавчих актів з питань вирішення проблем попередження та протидії насильству та булінгу в закладах освіти є Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)», прийнятий Верховною Радою України 18 грудня 2018 року.

Відповідно до положень даного Закону, керівник закладу освіти зобов'язаний забезпечувати створення у закладі освіти безпечне освітнє середовище, вільне від насильства та булінгу (цькування), а саме:

— з урахуванням пропозицій територіальних органів (підрозділів) Національної поліції України, центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері охорони здоров'я, головного органу у системі центральних органів виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику, служб у справах дітей та центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, розробляти,

затверджувати та оприлюднювати плани заходів, спрямованих на запобігання та протидію булінгу (цькуванню) в закладі освіти;

- розглядати заяви про випадки булінгу здобувачів освіти, їхніх батьків, законних представників, інших осіб та видавати рішення про проведення розслідування;

- скликати засідання комісії з розгляду випадків булінгу для прийняття рішення за результатами проведеного розслідування та вживати відповідних заходів реагування;

- забезпечувати виконання заходів для надання соціальних та психолого-педагогічних послуг здобувачам освіти, які вчинили булінг, стали його свідками або постраждали від булінгу (цькування);

- повідомляти уповноваженим підрозділам органів Національної поліції України та службі у справах дітей про випадки булінгу в закладі освіти.

- За доведені у судовому порядку випадки булінгу даним Законом передбачена адміністративна відповідальність у вигляді штрафу або виконання громадських робіт [14].

Висновки. Аналіз нормативно-правової бази щодо попередження та протидії насильству в закладах освіти в Україні дозволяє визначити правові зобов'язання та етичні принципи поведінки усіх учасників освітнього процесу в контексті профілактики та протидії будь-яким проявам насильства як в межах родини, так і в стінах освітнього закладу. Важливо наголосити, що наразі обов'язок адміністрації та педагогічного колективу забезпечувати створення у закладі освіти безпечного освітнього середовища, вільного від насильства та булінгу (цькування) закріплено на законодавчому рівні держави.

Література

1. Барліт А.Ю. Форми і методи подолання (мінімізації) соціальнопедагогічної та психологічної проблеми булінгу в освітньому середовищі. *Горизонти освіти*. 2012. №2. – С. 44-46.
2. Булінг (цькування) як явище, його форми та учасники : курс лекцій. Тілікіна Н. В., Гольцберг К. О., Мельниченко А. А. URL : <https://nupp.edu.ua/uploads/files/0/main/deps/ps/buling/module1/buling-iak-iavische.pdf> (дата звернення 18.09.2020)
3. Деякі питання соціального захисту дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах, зокрема таких, що можуть загрожувати їхньому життю та здоров'ю : Постанова Кабінету Міністрів України від 03.10.2018 р. № 800 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/800-2018-%D0%BF> (дата звернення 21.09.2020).
4. Дмитренко Н.І., Тропін Н.В., Власов П.А. Попередження домашнього насильства у сім'ї : метод.рекоменд. Дніпропетровськ : ДЮІ МВС України, 2001. 56 с.
5. Запобігання та протидія проявам насильства : навч.-метод. посіб. / В.Л. Андрєєнкова та ін. Київ, 2020. 196 с.

6. Конвенція про права дитини 1989 // Юридична енциклопедія : [у 6 т.] / ред. кол. Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) Київ : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2001. Т. 3. 792 с.
7. Конституція України : офіц. Текст. Київ : КМ, 2013. 96 с.
8. Методичні рекомендації щодо запобігання та протидії насильству : Міністерство освіти і науки України. Київ, 2018. 86 с. URL : <https://drive.google.com/file/d/1GU-yUiXyeQr3z6X0MWd7mf2AFVaeGFF5/view> (дата звернення 25.09.2020).
9. Насильству немає виправдання : добірка матеріалів на допомогу протидії насиллю. Сумська обл. універс. наук. б-ка, уклад. Т. І. Касьяненко, Ж.П. Швачко. Суми, 2017. 33 с.
10. Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні : Закон України від 06.09.2012 № 5207-VI URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5207-17#Text> (дата звернення 25.09.2020).
11. Про затвердження Порядку розгляду звернень та повідомлень з приводу жорстокого поводження з дітьми або загрози його вчинення : Наказ від 19.08.2014 № 64/836/945/577. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/go/z1105-14> (дата звернення 20.09.2020).
12. Про освіту : Закон України від 05.09.2017 р. № 21-45-VIII. Голос України. 2017. 27 верес. (№ 178-179). С. 10-22.
13. Про охорону дитинства : Закон України від 26.04.2001 р. № 2402-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14> (дата звернення: 20.09.2020).
14. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу : Закон України від 18.12.2018 № 2657-VIII / Верховна Рада України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-19> (дата звернення 15.09.2020).
15. Ожегов С. И. Словарь русского языка / Под ред. Н. Ю. Шведовой. Москва : «Русский язык», 1989. 679 с.
16. NASP Position Statement: Bullying Prevention and Intervention in Schools. Information for Educators. URL: <https://www.nasponline.org/resources-and-publications/resources/school-safety-and-crisis/bullyingprevention>
17. Olweus D. Bullying at school: tackling the problem. Blackwell Publishing, 1993. URL: <https://books.google.com.ua/books?id=0Fz1jD9paoQC&printsec=frontcover&hl=ru#v=onepage&q&f=false> (дата звернення 15.09.2020).
18. Randall P. Bullying in Adulthood: Assessing the Bullies and Their Victims. Brunner-Routledg, 2001. URL : https://books.google.com.ua/books?id=r_WCAgAAQBAJ&printsec=frontcover&hl=ru&source=gb_ (дата звернення 15.09.2020).
19. World Report on Violence and Health. WHO, 2002. URL : <https://www.who.int/violenceprevention/approach/definition/en/> (дата звернення 15.09.2020).